

JAMOLIDDIN AL-AFG‘ONIYNING SHARQ MAMLAKATLARINI BIRLASHTIRISH YO‘LIDAGI XATTI-HARAKATLARI

Sherxanov Sultonmurod Davronboy o‘g‘li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti

sultonmurodsherxanov@gmail.com

Ilmiy rahbar – fal.f.d. professor G.M. Ruzmatova

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Sharq dunyosining yirik mutafakkiri Jamoliddin al-Afg‘oniyning Sharq mamlakatlarini birlashtirish yo‘lidagi hatti-harakatlariga bag‘ishlangan falsafiy g‘oyalari haqida fikrlar bayon etilgan. Maqolada Afg‘oniyning siyosiy va diniy qarashlari tahlil qilinadi. Al-Afg‘oniy falsafasida mexanistik, intuitivistik va pozitivistik elementlar uchraydi. Al-Afg‘oniy hayotda ro‘y berayotgan o‘zgarishlarni chuqur anglagan holda dolzarb muammolarni o‘rtaga qo‘ydi.

Kalit so‘zlar: *Sharq faylasufi; Panislomizm; Siyosiy panislomizm; “Sirati Mustakim”; Islom ittifoqi; Ortodoksal tushunchalar; Ichki sezgi; Intuitiv idrok.*

ABSTRACT

This article discusses the philosophical views of the great thinker of the Eastern world Jamoliddin al-Afghani on his actions to unite the countries of the East. The article analyzes the political and religious views of the Afghans. Al-Afghani's philosophy contains elements of mechanics, intuitionism and positivism. Al-Afghani deeply understands the changes taking place in life and raises pressing issues.

Keywords: *oriental philosopher; pan-Islamism; political pan-Islamism; "Sirati Mustakim"; Islamic Union; Orthodox concepts; Intuition Intuitive perception.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются философские взгляды великого мыслителя восточного мира Джамолитдина ал-Афгани на его действия по объединению стран Востока. В статье анализируются политические и религиозные взгляды афганцев. В философии Аль-Афгани есть элементы механики, интуитивизма и позитивизма. Аль-Афгани глубоко понимает происходящие в жизни перемены и поднимает насущные вопросы.

Ключевые слова: *восточный философ; панисламизм; политический панисламизм; «Сирати Мустахим»; Исламский союз; православные концепции; Интуиция Интуитивное восприятие.*

KIRISH

Sharq mutafakkiri, jamoat arbobi va Sharq faylasufi nomi bilan tanilgan Jamoliddin al-Afgʻoniy islom islohcilik harakatiga asos soldi. Al-Afgʻoniy dunyoqarashi shakllanishida gʻarb Yevropa olimlari I.Kant, G.Spenser, N.Bergson va boshqalar, yunon va Oʻrta Sharq faylasuflarining barakali taʼsiri boʻlgan. Al-Afgʻoniy davr talabidan kelib chiqqan holda, diniy qarashlarni baʼzi bir sxolastik tushunchalardan, bidʼatlardan tozalash doirasidan cheklanmagan, aksincha, barcha muammolarni din talablari asosida hal etishga uringan. Dunyoviy fanlar, ayniqsa, tabiat fanlari yutuqlari, hususan, Charlz Darvin kashfiyoti, uning tadrijiy rivojlanish nazariyasi oqibatida Yevropa falsafasida paydo boʻlgan qarashlar XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib Sharq tafakkuriga taʼsir koʻrsatdi.

Jamoliddin Afgʻoniy islomchilikning siyosiy mafkura sifatida rivojlanishida yetakchi rol oʻynadi. Sayyid Jamoliddin Afgʻoniyning murakkab va ziddiyatli hayotiy hikoyasi va shaxsiyati uning fikrlarini turlicha talqin qilishda ham samarali boʻlgan. Uning murakkab shaxsiyati va fikrlari qolaversa, uning tarjimai holidagi nomuvofiqliklar va qarama-qarshiliklar uning keyingi islomchi ekanligini ochib beradi. Bu uning fikrlashdagi rolining noaniqligiga olib keldi.

U koʻplab islom davlatlarida boʻlgan va yashagan, u yerda hukmdorlar bilan uchrashgan, aloqalar oʻrnatgan. Afgʻoniy islom olamida ham islomiy fikrlarni, ham islom olamini jonlantirish orqali musulmonlarning rivojlanishini taʼminlash, islom olamining siyosiy qarshilik salohiyatini faollashtirishni xohlagan. Kamol Karpat Afgʻoniyning islom tafakkuridagi oʻrnini quyidagicha taʼriflaydi: “Afgʻoniy musulmonlar bir-birini birinchi marta tanigan va nafaqat musulmonlarning birlashishi haqida, balki musulmonlarning ommaviy harakatlarini ham, ishtirokini ham oldindan koʻra oldi. Bundan tashqari, islomni siyosiy mafkuraga aylantirib, uni ommaviy safarbarlik quroliga aylantirmoqchi edi.”¹

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Panislomiy va yevropaga qarshi siyosat, Usmonli Sulton Abdulaziz 1871-1876 yillar hukmronligida paydo boʻla boshladi. Sulton Abdulhamid tomonidan 1876 yilda tugatilgan. Faqat shu fikrlar Shuning uchun Afgʻoniy Istanbulga keldi va shu yerda bir muddat qolib ketdi. Bu fikrlarning birinchi marta Afgʻoniy tomonidan aytilganligiga ishonchni mustahkamladi. 1869-1871 yillarda Jamoliddin Afgʻoniy Istanbulda qolib ketdi. Ularning barchasi gʻarbliliklar va islomiy boʻlmaganlar bilan

¹ Kemal Karpat, “Türköne'nin C. Afgani Değerlendirmesi” Bilgi ve Hikmet Üç Aylık Kültür ve Araştırma Dergisi, 1993/3, 174.

bog'liqligi ma'lum bo'ldi. Afg'oniyning Istanbuldagi Doru'fun ochilishida qilgan ishlari Shayxul-islom Fehmiy o'z nutqida san'at sifatida baholagan². Afandining munosabati va unga nisbatan salbiy jamoatchilik fikri sabab Istanbulni tark etishga majbur bo'ldi.

Afg'oniyning Istanbulni tark etgandan keyingi hayoti harakatlarga to'la o'tadi. Misrdan, keyin Hindistondan haydalgandan keyin Yevropaga boradi. U Yevropadan Eronga qaytadi. U Eron shohining iltimosiga ko'ra Eronni tark etishga majbur bo'ldi va Rossiyaga ketadi. Keyin Myunxenga, keyin Rossiya orqali Eronga yo'l oladi. Forsdan haydalgach, u Londonga borib, ikki yil qoldi. Mart oyida Istanbulga qaytadi. Istanbulga qaytgach, Abdulhamid II ning talabi samarali talablar edi. Afg'oniylar islom olami xalifasiga yaqin bo'lib, panislomistik siyosatga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi va bu lavozimga tayinlanish umidida xalifaning Istanbulga kelish taklifini qabul qildi. U Eronning afg'on shohi Nosiriddinshohga qarshi kurashda xalifaning yordamini olishga umid qilgan. Boshqa tomondan, Abdulhamid II ham Afg'oniylardan turli yo'llar bilan foyda olishni xohlardi. Bulardan birinchisi Afg'oniylar islom olamida yaratmoqchi bo'lgan panislomistik mafkuradir. Bu siyosat Sultonning bu masaladagi siyosiy qarashlari bilan o'xshash edi. Ikkinchi sabab, Afg'oniylar 1891-yilda Iroqda bo'lganida, u mintaqadagi arab xalifaligi uchun ishlagan. Uning ingliz Vilfrid Blant bilan munosabati sultonni shubha ostiga qo'ydi.³ Uchinchi sabab, Abdulhamid II ning panislomizm siyosatining maqsadlaridan biri islom olamining shia-sunniy yaqinlashuvi imkoniyatlarini tadqiq qilish edi.⁴ Sultonning Afg'oniylardan foyda olish fikri, shialarni islom birligi modellariga jalb qilish niyati bilan bog'liq.⁵ Ko'rinib turibdiki, Afg'oniyning Istanbulga kelishi munosabati bilan Abdulhamidning uni chaqirish sababi ko'p jihatdan bir-biriga mos tushdi. Afg'oniylar va Abdulhamidning ingliz imperializmiga qarshi turishi ham bu yaqinlashishga yordam berdi.

Afg'oniyning islomiylik tafakkuridagi o'rnini aniqlash va tafakkuriga hissa qo'shgan yo'llarini ochib berish, II Konstitutsiyaviylikda o'sha davr islomchilarning intellektual resurslarini ko'rish muhim. Afg'oniylar harakati va g'oyalari bilan keng geografiyada o'z ta'sirini o'tkazgan. Shubhasiz, uning islomchilik va panislamizm tafakkurining tiklanishiga juda muhim hissasi bor. Afg'oniylar Islom ittifoqi g'oyasini

² Ik Istanbul ziyaretinde Darü'l-fünun açılışında yaptığı ve Şeyhülislam'ın tekfirine sebep olan konuşmanın kısa bir özeti: "En yüksek sanat erbabı peygamber, filozof, halife ve hukuk bilginleridir. Her asrın peygambere ihtiyacı olmamıştır, çünkü bir tek din ve nizam birçok asırları ve halkları besleyebilmektedir. Fakat her asrın bilhassa tecrübeli ve bilgili insana ihtiyacı olmuştur, toplum düzenini ve bekasını ifsad edecek olana değil. Bu bilgili insan kendi devrine hükmedebilir." bkz.: Keddie, a.g.e., 87.

³ Keddie, a.g.e., 381.

⁴ Karpat, a.g.m., 174.

⁵ Mardin, Bediüzzaman...222.

ilgari surgan birinchi shaxs bo'lmasa ham, bu yangi g'oya edi. Uning eng ko'zga ko'ringan tomoni shundaki, u formulani taqdim etish orqali uni keng tarqatdi. Uning anti-imperializmga qarshi Islom ittifoqi g'oyasi, islom dunyosi va musulmonlarni xalifa atrofida birlashtirishga ustuvor ahamiyat beradi. G'arb yozuvchilari tomonidan "Siyosiy panislomizm"ning asoschisi hisoblangan Afg'oniylar bir-biridan mustaqil ravishda yagona idealda birlashishini xohlardi. Turkiya, Eron, Hindiston va Misrni yangilash maqsadida uni asrab olganlar ularning ijtimoiy hayotiga chuqur kirib borgan islom dinini qayta tiklash uchun ishlagan.⁶

Afg'oniyni fikriga ko'ra, Islom Ittifoqi g'oyasi milliy uyg'onish va tuyg'uni rag'batlantiradigan, lekin irqiy bo'linishga olib kelishiga yo'l qo'ymaydigan uyg'onish g'oyasiga asoslanadi. Lekin musulmonlar dinlar orasidagi birodarlik rishtalarini saqlab qolish tarafdori edi.⁷

Mehmet Akif Ersoy, Jamoliddin Afg'oniya qarshi tanqidlarni himoya qilish uchun "Jamoliddin Afg'oniylar"⁸ sarlavhali maqolasining boshida "Sirati Mustakim"da yozgan. Uni o'quvchiga taqdim etar ekan, "Sharq tabiatining eng yaxshisi, eng oliysi. Jamoliddin Afg'oniylar, shubhasiz, oliy. Afg'oniyni ikkinchi konstitutsiyaviy monarxiya islomchiligiga qanchalik ahamiyat berishini ifodalash e'tiborga sazovor. Ushbu maqolada Akif, Afg'oniya qarshi Afg'oniylar "diniy" va "vahobiy" degan ayblovlar naqadar asossiz ekanligini ko'rsatadi. U o'z nutqining ayrim qismlarini keltirish orqali buni isbotlashga urindi. Bu asossiz, Afg'oniyni Istanbulda obro'siga hasad qilib, Afg'oniya qarshi, uni konstitutsiyaga zid deb topgan shayhulislomning ifodasini aytib o'tadi. U jamoatchilik bosimi ostida Istanbulni tark etishga majbur bo'ladi.

"Sirati Mustakim"ning navbatdagi sonida Akif Afg'oniyni shogirdi Muhammad Abduhni vahhobiylikda ayblayotganlarga qarshi so'nggi ikki yil davomida "Sirati Mustakim"da chop etilgan maqolalarda vahhobiylik haqida bir jumla bor. Italiyalik sharqshunos janob Xanoto Mag'ribdagi millionlab musulmonlar o'z huquqlarini himoya qilishlari asrlar davomida befoyda. U ibodatdan ko'ra ko'proq Islomga xizmat qilishini aytadi. Islom olamida islom va umrini musulmonlarni himoya qilishga bag'ishlaganlar, Arabistondagi vahhobiylar, Turkistonda Farmason, Armanistonda dinsiz yoki Babi deb etiketlanganlar nima deyishidan qat'iy nazar johil diniy tushunchalar qurboni bo'lishlarini aytadi.⁹

⁶ Osman Emin, "Cemaleddin Afgani", (Çev.: Kerim Urtekin), İslam Düşüncesi Tarihi (Ed.:M. Muhammed Şerif), İstanbul 1991, IV, 284.

⁷ Hayreddin Karaman, "Cemaleddin Afgani", DİA, Ankara 1993, VII, 462.

⁸ Mehmet Akif, "Cemaleddin Afgani", Sirat-ı Müstakim, IV, 90, 26 Mayıs 1910/17 Cemaziyelevvel 1328, 210.

⁹ Mehmet Akif, "Hasbihal", Sirat-ı Müstakim, IV, 91, 2 Haziran 1910 /24 Cemaziyelevvel 1328, 224.

Said Nursiy "Ikki Mekteb-i Musibetin" shehadatnomasida Islom ittifoqi g'oyasini kiritdi. Jamoliddin uni asrab olgan va bu borada unga ta'sir ko'rsatgan kishilardandir. U birinchi navbatda Afg'oniyni tilga oladi. Keyin Muhammad Abduh, Ali Suavi, Xoja Tahsin, Namiq Kamol va Yavuz Sulton Salim ismlarini sanab o'tadi.¹⁰

Keyinchalik turkiylikka yuz tutgan II. Konstitutsiyaviy davr Islomchilardan biri Shamsiddin Gunaltayga ko'ra, islom davlatlari ichida Afg'oniyni vaziyatni to'g'ri tahlil qilib, to'g'ri yechim topuvchi shaxsdir. Afg'oniyni, bu Vaziyatning sabablarini izladi va topdi. Shunga ko'ra, musulmonlar jonlarini yo'qotib, din nomidan xurofotlarning quliga aylanishdi. Unga ko'ra, Afg'oniyni Turk dahosi Ibn Sino islom falsafasining asoslarini o'rnatar ekan, o'z irqidan bo'lgan Jamoliddin, shuningdek, saodat asrida Islomni qayta tiklashga harakat qildi. Buyuk daho, islom olamiga tarqoq bo'ladigan nur xalifalik markazidan boshqa joydan tushmasligiga ishongan edi. Shu e'tiqod bilan xalifalik eshigi tomon yugurdi.¹¹

Afg'oniyni shogirdi II Konstitutsiyaviy davrning islomchilarga ta'siri Muhammad Abduh orqali ham ko'rish mumkin. Mo'tadil islohot va modernizatsiyani taklif qilgan Abduhning fikrlari Mehmet Akif tomonidan tarjima qilingan va nashr etilgan. Ko'pgina islohotchi ulamolar uchun Muhammad Abduhning konservativ va an'anaviy ulamolarga nisbatan tanqidlari ko'plab islomchilar tomonidan qabul qilingan. Abduhning "din posbonlari qiyofasida yopilgan, johil mutaassiblik to'siqlari va ahmoqlik qo'riqchilari kabi tanqidlarni tez-tez "Sıratı mustakim" sahifalarida topishingiz mumkin.¹² Abduh Xalifalik diniy hokimiyat emasligini da'vo qilgan¹³, uning fikrlariga Elmalılı Hamdiyning xalifalik haqidagi qarashlari ta'sir qilgan.

XULOSA

Jamoliddin Afg'oniyni ham harakat, ham fikr odami bo'lgan. Islom olamini g'arbning imperialistik bo'yinturug'idan ozod qilish, saqlash uchun u ilgari surgan g'oyalar G'arb manfaatlariga rioya qilmagani uchun ko'p marta deportatsiya qilingan, ta'qib qilingan va hibsga olingan. Afg'oniyni nafaqat g'oyalarni ilgari suruvchi ziyoli, balki shu bilan birga, u o'z g'oyalarini hayotga tatbiq etish uchun asoslar qidirdi, bu yo'nalishda ham tashabbuslar izladi. Uning faol shaxsi davlat arboblari va hukmdorlar tomonidan unga shubha bilan qarashga sabab bo'lgan. Hayreddin

¹⁰ Bediüzzaman Said Nursi, İçtimai Dersler, İstanbul 2012, 163.

¹¹ Hülya Küçük Sevil, İttihat Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi 1908-1914 (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, 59.

¹² Amit Bein, Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları (Çev.:Bülent Üçpınar), İstanbul 2013, 49.

¹³ Aziz Al-Azmeh, İslamlar ve Moderniteler (Çev.:Elçin Gen), İstanbul 2014, 162.

Karaman Afgʻoniyning islom olamidagi taʼsirini quyidagicha ifodalagan: “Afgʻoniy hayotligidayoq koʻplab gʻoyalari siyosiy tizmlarga taʼsir koʻrsatdi, Boshqaruvlarning oʻzgarishida taʼsir koʻrsatdi. Unga yopishib qolgan koʻplab tor doiradagi anʼanaviy olimlar oʻzlarini kengroq tafakkur olamiga qaratadilar.¹⁴

REFERENCES

1. Фалсафа. Аҳмедова М. таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 2006.
2. Хорижий Шарқ халқларининг илғор ижтимоий фалсафий фикрлари тарихи очерки. – Тошкент: Фан, 1971.
3. Наджип Э. Международные мусульманские организации. – М., 1968.
4. Ислам и современность. – Тошкент, 2010.
5. Философия и религия на Зарубежном Востоке. XX век. – М., 1985.
6. Ислам в истории народов Востока. – М., 1978.
7. Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani" A Political Biography by NIKKI R. KEDDIE.
8. Hayreddin Karaman, “Cemaleddin Efgani”, DİA, Ankara 1993, VII, 462.
9. Aziz Al-Azmeh, İslamlar ve Moderniteler (Çev.:Elçin Gen), İstanbul 2014, 162.
10. Hülya Küçük Sevil, İttihat Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi 1908-1914 (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, 59.

¹⁴ Karaman, a.g.m., 463.